

havent decidit posar fi a la nostra col·laboració, vam ser nosaltres mateixos els qui vam creure que el distingit col·lega i estimat company Josep Llobera era la persona més qualificada i idònia per a ocupar el lloc que deixàvem vacant, i els qui el vam reeixir a convèncer, no sense, segurament, una lleu vacil·lació inicial de la seva part, que acceptés la proposta. Llobera va mantenir la col·laboració durant un període aproximat de dos anys, i devien ser segurament les noves orientacions de la casa que van determinar la seva fi. En tot cas, ho va fer sempre amb una competència absoluta i amb la màxima responsabilitat. En una entrevista prèvia publicada al mateix diari (21.IV.1985), Llobera deia que un dels seus objectius bàsics era lluitar contra els errors dels mitjans de comunicació i, en especial, de la televisió i de la ràdio, que tanta importància tenen en la normalització de la llengua.

Cal esmentar també, en l'obra original de Llobera, l'estudi *Els noms de lloc de les terres catalanes: Cornellà de Llobregat*, guardonat l'any 1956 amb el premi Alfons Bonay i Carbó per l'Institut d'Estudis Catalans.

Des de 1971 a 1988 Josep Llobera va ocupar el càrrec de corrector de l'Institut d'Estudis Catalans, en substitució del famós Eduard Artells, mort prematurament. Ens consta que Ramon Aramon i Serra, de qui depenia, i que era segurament qui l'havia designat, li tenia tota la confiança. Van ser, doncs, disset anys llargs d'una feina rigorosa i modèlica, realitzada amb la màxima solvència i esdevinguda punt de referència obligada, tal com assenyalava justament en l'emotiu article «in memoriam» que li dedica el seu successor en el càrrec, el professor Josep M. Mestres, publicat al diari *El Punt Avui* (21.12.2011). És el mateix Mestres qui ens informa que Josep Llobera és l'autor d'una excel·lent revisió de la versió catalana de la Constitució espanyola del 1978.

Josep Llobera i Ramon va ser també un assistent assidu en les reunions de professors i correctors de català que a partir de 1973, i durant més de deu anys, convocava regularment Ramon Aramon i Serra perquè fessin propostes rasonades de modificacions i addicions al *Diccionari General de la Llengua Catalana* de Pompeu Fabra, aleshores encara el nostre diccionari normatiu. Recordem molt bé les seves intervencions, sempre assenyades i ponderades, que sovint comportaven l'afegit d'una informació complementària, invariablement amena, curiosa i interessant.

L'any 2004 el govern de la Generalitat de Catalunya va concedir a Josep Llobera i Ramon la Creu de Sant Jordi, distinció de la qual el nostre dilecte i enyorat company era plenament mereixedor.

Albert JANÉ
Institut d'Estudis Catalans

MATHILDE BENSOUSSAN
(1929-2012)

El dos de gener del 2012, va morir a Rennes Mathilde Bensoussan, col·lega i amiga, una catalana exiliada que va ensenyar, escriure i traduir sense parar a França, fent conèixer la llengua i la cultura catalanes, no sols a la Universitat de Rennes-2, sinó de cara al gran públic francès, això amb una constància i una generositat que admirem sense cap restricció. Al meu parer, des dels anys seixanta Mathilde Bensoussan va ser la catalanista més activa i prestigiosa de França. Quan va néixer a Barcelona, el 18 d'agost de 1929, es deia Matilde Tubau. El seu pare era periodista i escriptor, i la seva mare secretària; eren amics de Lluís Companys. El 1939, després de l'entrada de les tropes franquistes a Barcelona, van haver de deixar el país i d'afrontar les dificultats materials i morals d'un ben cruel exili. D'aquell període la Mathilde en parlava poc i, quan ho feia, sempre amb gravetat. La família —els pares, la filla i els seus dos germans— va viure primer a Perpinyà i després a Auxerre. Els pares es decidiren a tornar a Catalunya, on van ser condemnats a un any de presó, però la Mathilde i una de les seves ties es van quedar a França. La Mathilde es va casar molt jove amb

un funcionari francès i va tenir un fill. Va viure durant alguns anys a l'illa de La Réunion, però en tornar a la metròpolis es va divorciar, i va anar a estudiar a la Universitat d'Ais de Provença i es va dedicar a la carrera d'hispanista. Esdevé professora de castellà en un institut de Cannes. El 1960 fa la coneixença d'Albert Bensoussan, brillantíssim *agrégé d'espagnol* i professor a Alger. El 1963 la Mathilde obté la seva mutació a l'Institut de La Varenne-Saint Hilaire. La Mathilde i l'Albert es casen el 1964. Professora en un institut de Bréquigny (Rennes), Mathilde Bensoussan ingressa el 1968 a la Universitat de Rennes, on treballava ja l'Albert, especialista i gran traductor de l'obra de Mario Vargas Llosa. La Mathilde ensenya en el departament de castellà, mentre es consagra a les seves investigacions sobre la literatura catalana del XIX i del XX. Llavors, el 1969 aconsegueix crear l'ensenyament del català a la seva universitat. Si avui és bastant corrent impartir classes de català en diverses universitats franceses, si des del 1975 hi ha una prova de català a l'*Agrégation d'espagnol*, si tenim tres càtedres de català a França (Universitats de París, Perpinyà i Montpeller), en aquell moment no era gens fàcil introduir el català en un departament de castellà. Hi va haver alguns obstacles i reticències de part d'alguns col·legues, però la Mathilde va saber convèncer els seus companys i la presidència de la Universitat de Rennes-2.

El 1986 Mathilde Bensoussan va llegir la seva Tesi de Doctorat d'Estat a la Sorbona, *Narcís Oller et son temps*, sota la direcció del Professor Maurice Molho. Com a membre del jurat, puc afirmar que es tractava d'un monument d'erudició, sempre redactat amb intel·ligència, rigor, precisió i sentit crític. El 1987, amb l'ajuda d'Eliseu Trenc, elegit *Maître de conférences* a la Universitat de Rennes-2, la Mathilde va afegir a les classes de llengua un ensenyament de la història catalana i també de la història de l'art, això a nivell de la llicenciatura i de la recerca (*maîtrise*). Després de ser elegida catedràtica, Mathilde Bensoussan va voler confirmar la solidesa del català a Rennes, signant el 1992 un conveni amb la Generalitat de Catalunya i després amb l'Institut Ramon Llull, perquè permetia la vinguda al departament d'un lector català. La primera lectora va ser la Immaculada Fàbregas, excel·lent lingüista, ara catedràtica a la Universitat de Bretagne-sud, a Lorient: com a membre del jurat, recordo amb molta satisfacció la lectura de la seva tesi europea a la Universitat de Rennes-2.

La fundació de l'ensenyament del català a Rennes va suscitar l'interès i la curiositat del públic francès, seduït per l'aportació d'una cultura i d'una literatura molt riques i totalment universals des de l'Edat mitjana fins al segle XX. Claude Le Bigot, catedràtic de la Universitat de Rennes-2, reconegut especialista de poesia espanyola, ha evocat diverses vegades l'èxit del «Dia de les Lletres catalanes», celebrat cada any a Rennes-2, en presència d'escriptors, artistes i crítics catalans convidats per Mathilde Bensoussan. El reconeixement oficial del treball de la catedràtica és patent quan li concedeixen les ben franceses *palms académiques*, però la Mathilde no alludia mai a tots aquells honors tan merescuts que li prodigaven.

El relleu donat al català a la Universitat de Rennes-2 va ser conegut a nivell nacional i diversos col·legues catalanistes es van animar més encara per a promoure i desenvolupar no sols l'ensenyament de la llengua sinó la recerca sobre Catalunya. El 1991 es va fundar l'*Association Française des Catalanistes (A.F.C.)*, gràcies a la intensa activitat de Mathilde Bensoussan (vicepresidenta) i de Montserrat Prudon (primera presidenta), amb la col·laboració d'alguns companys com Eliseu Trenc, Michel Camprubí, Louis Combet i Marie-Claire Zimmermann. La Mathilde en va ser presidenta entre 1997 i 2001. Els dies 8 i 9 d'octubre del 1999, amb la lectora catalana, Montserrat Casacuberta, la Mathilde va organitzar el segon col·loqui de l'A.F.C. que es va publicar el 2001 a l'Abadia de Montserrat amb un títol ben suggeridor: *Els països catalans i el Mediterrani: mites i realitats* (260 p., 16 comunicacions). En la seva «Introducció» (p. 5-7), Mathilde Bensoussan diu que el col·loqui de l'Associació, a més de reunir els catalanistes a Rennes sobre un tema de recerca, permet també de «commemorar-hi els trenta anys d'ensenyament del català a la mateixa universitat.» (p. 5). Presentada per la lectora de català, Montserrat Casacuberta, la primera comunicació consisteix en un informe molt seriós sobre «Trenta anys de català a la Universitat de Rennes-2.

Resultats de l'enquesta recollida entre els alumnes del curs 1998-1999» (p. 9-14): «Nous fêtons trente ans d'enseignement de catalan dans cette université. Cela n'est pas un fait négligeable, bien au contraire, très remarquable pour notre culture. 1969, c'était une autre époque, tant de manque de liberté pour la Catalogne et sa culture et, malgré tout, l'Université de Rennes et plus précisément le département d'espagnol en la personne de Mathilde Bensoussan a cru à l'enrichissement que supposait l'inclusion des études de catalan» (p. 9). És un homenatge a la Mathilde, però també hi veiem la solidesa de la institució, la continuïtat del treball efectuat pels lectors, els quals tornaran a Catalunya, segurs que d'altres seguiran com ells mateixos. En aquest volum d'actes llegim una comunicació de la Mathilde: «Une ville mythique : la Barcelone méditerranéenne de Jacint Verdaguer» (p. 191-196). Està escrita en francès i, en aquesta síntesi, la Mathilde es dedica a l'anàlisi de «A Barcelona», l'oda ben famosa del poeta que fou capaç, amb el seu «génie visionnaire» (p. 196), de situar la ciutat en un espai mític, suscitant així l'emoció del lector «devant la beauté, la grandeur de certaines œuvres humaines» (p. 196).

En les actes del tercer col·loqui internacional de l'A.F.C., organitzat a Andorra el 2004 pel tercer President, Eliseu Trenc, i publicat el 2006 a l'Abadia de Montserrat, *Els Pirineus, Catalunya i Andorra* (435 p., 28 comunicacions), figura una ponència en català: «Una novel·la històrica de Carme Riera» (p. 187-192), escrita per «la nostra benvolguda Presidenta d'honor», com diu Eliseu Trenc en la seva «Presentació» (p. 6).

He subratllat la continuïtat de totes les activitats col·lectives de Mathilde Bensoussan, i avui més que mai, notem la importància de l'A.F.C., on intervien joves professors i lectors: crec que val la pena celebrar l'energia i la intel·ligència dels successius presidents, tots catedràtics: Christian Camps (Universitat de Montpeller), Michel Bourret (Universitat de Montpeller), Mercè Pujol (Paris-Ouest Nanterre).

Però el prestigi de Mathilde Bensoussan es deu també a la seva creativitat individual, al seu talent com a traductora del català al francès. Quan era estudiant i preparava l'*Agrégation*, els seus companys ja havien remarcat les seves capacitats en aquest domini. Traduir va ser, durant tota la seva vida, una manera de pensar i d'existir, sobretot quan es tractava de poesia, però que també va ser capaç de traduir també novel·les i peces de teatre. En tot cas es tracta d'obres mestres i no ens estranya aquesta opció perquè la seva història personal estava estretament lligada d'una banda amb la gran literatura i, d'altra banda, amb el treball de creació d'Albert Bensoussan, autor molt conegut de novel·les i assaigs. La Mathilde i l'Albert anaven molt sovint a Barcelona i coneixien els escriptors, pintors i actors més destacats de Catalunya. Amb ells dialogaven amb tota llibertat i amb alguns d'ells tenien veritables llaços d'amistat.

Destaca en la seva producció un llibre publicat el 1973, *Ecrivains de Catalogne* (Paris, Denoël, Les Lettres Nouvelles, Publication dirigée par Maurice Nadeau, 279 p.). En un text inicial intitulat «Introduction», la Mathilde ens explica la lluita dels catalans per a defensar la llengua i ens presenta sintèticament tota la literatura catalana citant els noms d'autors universals: Ramon Llull, Ausiàs March, Joanot Martorell... Malgrat les dificultats i el pessimisme perfectament explicable dels catalans abans la mort de Franco, la Mathilde conclou amb fervor: «D'autres puisent dans l'histoire même de la Catalogne, dans son inébranlable fidélité à elle-même, des raisons d'espérer. Raisons d'autant plus fortes que la Catalogne aujourd'hui n'est plus seule, qu'en Castille même, parmi les jeunes, les intellectuels, les gens de progrès, elle est pour la première fois comprise et admise dans sa différence.» (p. 19).

En aquest llibre, Mathilde Bensoussan presenta textos de 35 autors del segle xx, perquè vol mostrar la diversitat i la riquesa de la creació catalana contemporània. Ha triat poemes, passatges de novel·les i assaigs que ella trobava especialment atractius per als lectors francesos, fins i tot els més ignorants de la realitat catalana del 1973. Una breu introducció redactada per la Mathilde precedeix les traduccions d'un mateix autor, que són totes de la Mathilde, a excepció dels poemes de Josep

Carner, ja traduïts per Emilie Noulet. Alguns autors ocupen més espai que d'altres: Josep Pla (p. 30-43), Salvador Espriu (p. 81-99), Mercè Rodoreda, (p. 68-77), Manuel de Pedrolo (p. 117-143), Terenci Moix (p. 215-229), Tomàs i Teresa Pàmies (p. 242-263). Podem suposar una especial adhesió de la traductora a l'estil o a un llibre d'un autor, però l'únic «Madriral» del jove Pere Gimferrer és suficient per a il·lustrar i confirmar la introducció en què la Mathilde diu ja que s'està anunciant l'obra d'un immens poeta: «cette œuvre naissante et prometteuse impose déjà sa sombre beauté» (p. 234). A més a més, era molt oportú acabar amb una presentació de la *nova cançó*: «donner au peuple des chansons, ce qui revient à lui donner un peu la parole» (p. 266) i va cridar l'atenció dels lectors la presència de tres textos de Raimon (p. 267-270), un poema de Francesc Pi de la Serra (p. 271-272) i un altre d'Ovidi Montllor (p. 273-274).

Després d'aquesta antologia, la Mathilde es va consagrar a la traducció d'obres particulars d'alguns autors catalans i, entre tots, figura un dels més grans, Salvador Espriu, amic de predilecció amb qui podia parlar durant moltes hores quan es veien a casa del poeta a Barcelona. Albert Bensoussan m'ha comentat amb emoció aquelles trobades durant les quals l'Espriu i la Mathilde parlaven, fumaven i menjaven trufes gelades. També m'ha explicat que, poc temps abans de la seva mort, el poeta havia dit a la Mathilde que volia escriure un llibre sobre ella. El 1974 es va publicar *Seigneur de l'ombre. Anthologie poétique bilingue*, Traduction de Mathilde Bensoussan, Préface de J. M. Castellet, Pierre-Jean Oswald éditeur. Conté 24 poemes de Salvador Espriu. La traductora manté al màxim possible la literalitat i, quan ha de canviar l'ordre de la frase, ho fa respectant la concisió de l'estil espriuenc. Destaquen, entre d'altres, per llur bellesa alguns fragments de *Cementiri de Sinera* (I, II, III, IV, V, VI, XXVI), *Final de laberint* (I, II, III, VI, VII, XI, XXVI, XXX), *La pell de brau* (VI, XXXIII, XXXVIII, XLVI). El 1991 es va publicar *Cimetière de Sinera*, suivi de *Les heures et de Semaine sainte*, édition bilingue, José Corti. Els traductors eren respectivament Denise Boyer, Albert Bensoussan i Mathilde Bensoussan. És un llibre excepcional. El mateix any, immediatament després de la meua elecció a la càtedra de llengua i cultura catalanes de la Universitat de Paris-Sorbonne (Paris-IV), vaig convidar els traductors al Centre d'Études Catalanes: la Mathilde hi va parlar de *Setmana santa*, de cara a un públic nombrós i totalment seduït per la ponència de la Professora i per la seva lectura d'alguns poemes.

Entre les traduccions de Mathilde Bensoussan citarem: *Galop vers les ténèbres*, de Baltasar Porcel (Actes sud, 1990), *Fortuny*, de Pere Gimferrer (Seuil, 1992), *La fièvre de l'or*, de Narcís Oller (Editions de la Différence, 1996), *La sauvageonne*, d'Isabel-Clara Simó (Calmann-Lévy, 1997), *Frémissante mémoire*, de Jesús Moncada (Gallimard-NRF, 2001), *Bernanos et la guerre d'Espagne*, de Josep Massot i Muntaner (Ed. Salvator, 2001), *La mer*, de Blai Bonet (Fédérop, 2002), *Un, deux, trois, sol...*, de Maria Antònia Oliver (Gallimard, Série noire-Thrillers, 2003), *La moitié de l'âme*, de Carme Riera (Seuil, 2006), *Animals tristos*, de Jordi Puntí (Ed. Le serpent à plumes, 2007), *Première histoire d'Esther. Improvisations pour marionnettes*, de Salvador Espriu (L'Amandier, 2007). El 1985, com a membres del jurat de Cultura Latina, vam donar a Mathilde Bensoussan l'annual Premi de traducció. El 2008 la Mathilde va rebre a Barcelona el Premi de traducció de la Generalitat. Catalunya va reconèixer la total dedicació de la Mathilde a la divulgació de la llengua i de la cultura catalanes, amb el Premi Batista i Roca i, el 1993, amb la Creu de Sant Jordi, que li va oferir el President Jordi Pujol.

A França, després de la defunció de Mathilde Bensoussan, es van redactar i publicar de seguida alguns articles que donen la mesura de l'impacte que tenen l'obra i la personalitat de la nostra amiga: el de Christine Rivalan-Guégó (Universitat de Rennes-2), demanat i presentat per la *Société des Hispanistes français (S.H.F.)*, el de Jacques Fressard en *La Quinzaine littéraire* (1053, 16-31 janvier 2012, p. 12), els de Lauro Capdevila, Claude Le Bigot i Eliseu Trenc en la *Revue des Langues Néo-latines* (n°360, mars 2012).

Tanmateix, si volem comprendre tot l'itinerari de Mathilde Bensoussan, hem de llegir, d'una

banda *Faille*, d'Albert Bensoussan (Apogée, janvier 2011), que conté la història i el trajecte literari d'una parella d'humanistes que vivien entre Catalunya i França; d'altra banda, *L'immémorieuse* (Apogée, février 2012) que s'acaba amb un text sobre la mort de la Mathilde i que hem publicat en la ja citada *Revue des Langues Néo-latines*. També llegirem *La césure* (Apogée, janvier 2011) que és una novel·la escrita per la mateixa Mathilde Bensoussan, ja traduïda al català pel seu germà, Josep Maria Tubau, i publicada a Sitges el setembre del 2011. Es tracta d'una ficció en què una dona molt jove s'allunya de la seva vida passada per a construir una autèntica llibertat. La traductora i investigadora s'havia, doncs, inventat un altre tipus d'escriptura, no deixant mai de viure a través de la literatura.

Qui era Mathilde Tubau Bensoussan? Una intel·lectual, fascinada per la poesia —Baudelaire, Luis de Góngora—, que no tenia cap vanitat, dotada d'un sòlid humor i d'un sentit crític molt viu, però essencialment altruista, que havia meditat sobre la mort —«Rien n'est à nous» (*Faille*, p. 30)—, molt interessada pel budisme: diverses vegades va afirmar que volia la incineració, perquè li feia por la descomposició del cos sota la terra. Ha tornat a Barcelona, acompanyada per la seva família i els seus amics fins al cementiri on es troba la sepultura dels Tubau. Havent viscut a França, rica d'una doble cultura, va consagrar tota la seva activitat d'investigadora, de professora i de traductora a la divulgació de la cultura catalana. Tanta dedicació li val el doble agraïment de Catalunya i de França: «sa passion pour la Catalogne, qui l'avait vu naître» (*Faille*, p. 39), ... «tout ce que ce pays devait à son ambassadrice culturelle» (*Faille*, p. 40).

Marie-Claire ZIMMERMANN

Institut d'Estudis Catalans

Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona

CARLOS PUJOL, TRAS EL ESPEJO DE LA FICCIÓN
(1936-2012)

A pesar de ser un destacado poeta, narrador (autor de novelas, cuentos y novelas cortas), traductor, ensayista y editor, nunca antes los medios de comunicación le habían prestado tanta atención a Carlos Pujol Jaumandreu como en el día de su muerte, acaecida a los 75 años de edad, quizá con la excepción de aquellos otros de octubre en que se falla el Premio Planeta, cuando nuestro autor aparecía como el rostro literario de la editorial y el responsable último de la organización de sus distintos premios gordos. Pero tal vez no esté de más recordar que para él ese trabajo fue sólo un mero ganapán, con el que poder criar a una gran familia compuesta por numerosos hijos y nietos, de la que tanto le gustaba presumir y a los que adoraba casi tanto como a su esposa: la pintora Marta Lagarriga, autora de varias de las ilustraciones que aparecen en las cubiertas de sus libros que publicó la editorial Pamiela.

Carlos Pujol nació y vivió toda su vida en Barcelona, sin contar unos pocos años que pasó en Inglaterra. Y a su ciudad natal le dedicó al final de su vida un libro delicioso: *Barcelona y sus vidas* (Comares, 2010). Era católico practicante, pero no al toso modo que suele gastarse a menudo entre nosotros, sino de la pequeña facción civilizada y tolerante. Buena prueba de ello son algunos de sus libros: *La casa de los santos. Un santo para cada día del año* (Rialp, 1989); *Gente de la Biblia (De Aarón a Zaqueo)* (Rialp, 1992); y *Siete escritores conversos* (Palabra, 1994), entre otros G.M. Hopkins, Chesterton o Evelyn Waugh. Pero para mí era, ante todo, un hombre sabio, afable, discreto, independiente y bueno, además de generoso con sus inmensos saberes, al que le irritaba la falta de capacidad crítica que solían mostrar los escritores, a quienes todo reconocimiento les parecía poco aunque nunca se preguntaban si sus libros tenían realmente interés y calidad. Ahora que ya no